

NCERT Solutions for Class 9 Sanskrit Shemushi

Chapter 12 वाडमनःप्राणस्वरूपम्

अभ्यासः

प्रश्न 2.

अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत –

(क) श्वेतकेतुः सर्वप्रथमम् आरुणिं कस्य स्वरूपस्य विषये पृच्छति?

उत्तरः

श्वेतकेतुः सर्वप्रथमं आरुणिं मनसः स्वरूपस्य विषये पृच्छति।

(ख) आरुणिः प्राणस्वरूपं कथं निरूपयति?

उत्तरः

आरुणिः निरूपयति यत् “आपोमयो भवति प्राणाः।”

(ग) मानवानां चेतांसि कीदृशानि भवन्ति?

उत्तरः

मानवानां चेतांसि अशितान्नामरूपाणि भवन्ति।

(घ) सर्पिः किं भवति?

उत्तरः

मथ्यमानस्य दनः योऽणुतमः यदुवं आयाति तत् सर्पिः भवति॥

(ङ) आरुणेः मतानुसारं मनः कीदृशं भवति?

उत्तरः

आरुणेः मतानुसारं मनः अन्नमय भवति।

प्रश्न 3.

(क) ‘अ’ स्तम्भस्य पदानि ‘ब’ स्तम्भेन दत्तैः पदैः सह यथायोग्यं योजयत –

उत्तरः

प्रश्न 3.

(ख) अधोलिखितानां पदानां विलोमपदं पाठात् चित्वा लिखत –

1. गरिष्ठः –

2. अधः –

3. एकवारम् –

4. अनवधीतम् –

5. किञ्चित् –

अ

मनः

प्राणः

वाम्

ब

अन्नमयम्

तेजोमयी

आपोमयः

मनः

प्राणः

वाक्

अन्नमयम्

आपोमयः

तेजोमयी

उत्तरः

1. गरिष्ठः – अणिष्ठः
2. अधः – ऊर्ध्वः
3. एकवारम् – भूयोऽपि
4. अनवधीतम् – अधीतम्
5. किञ्चित् – भूयः

प्रश्न 4.

उदाहरणमनुसृत्य निम्नलिखितेषु क्रियापदेषु 'तुमुन्' प्रत्ययं योजयित्वा पदनिर्माणं कुरुत –
यथा – प्रच्छ् + तुमुन् – प्रष्टुम्

- (क) श्रु + तुमुन् –
- (ख) वन्द् + तुमुन् –
- (ग) पठ् + तुमुन् –
- (घ) कृ + तुमुन् –
- (ङ) वि + जा + तुमुन् –
- (च) वि + आ + ख्या + तुमुन् –

उत्तरः

- (क) श्रु + तुमुन् – श्रोतुम्
- (ख) वन्द् + तुमुन् – वन्दितुम्
- (ग) पठ् + तुमुन् – पठितुम्
- (घ) कृ + तुमुन् – कर्तुम्
- (ङ) वि + जा + तुमुन् – विजातुम्
- (च) वि + आ + ख्या + तुमुन् – व्याख्यातुम्

प्रश्न 5.

निर्देशानुसार रिक्तस्थानानि पूरयत –

- (क) अहं किञ्चित् प्रष्टुम्। (इच्छ-लट्लकारे)
- (ख) मनः अन्नमयं। (भू-लट्लकारे)
- (ग) सावधानं। (श्रु-लट्लकारे)
- (घ) तेजस्विनावधीतम्। (असू-लट्लकारे)
- (ङ) श्वेतकेतुः आरुणेः शिष्यः। (अस्-लङ्लकारे)

उत्तरः

- (क) अहं किञ्चित् प्रष्टुम् इच्छामि।
- (ख) मनः अन्नमयं भवति।
- (ग) सावधानं शृणु।
- (घ) तेजस्विनावधीतम् अस्तु।
- (ङ) श्वेतकेतुः आरुणेः शिष्यः आसीत्।

प्रश्न 5.

उदाहरणमनुसृत्य वाक्यानि रचयत –
यथा – अहं स्वदेशं सेवितुम् इच्छामि।

- (क) उपदिशामि।
- (ख) प्रणमामि।
- (ग) आज्ञापयामि।
- (घ) पृच्छामि।

(ड) अवगच्छामि।

उत्तर:

(क) अहं शिष्यं उपदिशामि।

(ख) अहं गुह्यं प्रणमामि।

(ग) अहं सेवकं आज्ञापयामि।

(घ) अहं गुह्यं पृच्छामि।

(ङ) अहं मनसः स्वरूपं अवगच्छामि।

प्रश्न 6.

(क) सन्धिं कुरुत –

1. अशितस्य + अन्नस्य
2. इति + अपि + अवधार्यम्
3. का + इयम्
4. नौ + अधीतम्
5. भवति + इति

उत्तर:

1. अशितस्य + अन्नस्य – अशितान्नस्य
2. इति + अपि + अवधार्यम् – इत्यप्यवधार्यम्
3. का + इयम् – केयम्
4. नौ + अधीतम् – नावधीतम्
5. भवति + इति – भवतीति

प्रश्न 6.

(ख) स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत –

(i) मथ्यमानस्य दध्यः अणिमा ऊर्ध्वं समुदीषति।

उत्तर:

कीदृशः दधनः अणिमा ऊर्ध्वं समुदीषति?

(ii) भवता घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्।

उत्तर:

घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्?

(iii) आरुणिम् उपगम्य श्वेतकेतुः अभिवादयति।

उत्तर:

आरुणिं उपगम्य कः अभिवादयति?

(iv) श्वेतकेतुः वाग्विषये पृच्छति।

उत्तर:

श्वेतकेतुः कस्य विषये पृच्छति?

प्रश्न 7.

पाठस्य सारांशं पञ्चवाक्यैः लिखत –

- पाठे आरुणिः श्वेतकेतुं विज्ञापयति। यत्

- अन्नमयं भवति मनः
- आपोमयो भवति प्राणाः।
- तेजोमयी भवति वाक्।
- मनुष्यः या दृशमन्नादिक खादति तादृशमेव तस्य चित्तादिकं भवति।

व्याकरणात्मकः बोधः

1. पदपरिचयः – (क)

- भगवन् – भगवन् शब्द, सम्बोधन, एकवचन। हे भगवान्। (गुरु, पिता)
- मनः – मनस् शब्द, प्रथमा विभक्ति, एकवचन। मन।
- अपाम् – अप् शब्द, षष्ठी विभक्ति, बहुवचन। जल का। यह शब्द नित्य बहुवचनान्त प्रयुक्त होता है।
- तेजसः – तेजस् शब्द, षष्ठी विभक्ति, एकवचन। अग्नि का।
- नौ – आवयोः की जगह प्रयुक्त। हम दोनों का।

पदपरिचयः – (ख)

- समुदीषति – सम् + उद् + इ + लटलकार, प्र.पु., एकवचन। ऊपर आ जाता है, उठ जाता है।
- इच्छमि – इष् धातु, लटलकार, प्र.पु., एकवचन। चाहता हूँ।
- शृणु – श्रू धातु, लटलकार, मध्यम प्र.पु., एकवचन। सुनो।
- विज्ञापयतु – वि + ज्ञा + लटलकार, प्र.पु., एकवचन। (आप) शिक्षा दें।

2. प्रकृतिप्रत्ययविभागः

- अन्नमयम् – अन्न + मयट्
- आपोमयः – आपः + मयट्
- तेजोमयी – तेजः + मयी
- मयट् प्रत्यय (तद्धित) विकार (अवयव) अर्थ में प्रकृति (शब्द) के पीछे जुड़ता है। 'अन्नमयम्' का अर्थ अन्न (प्रकृति) का विकार (एक अवयव) – मन। एकमन्यत्र ज्ञेयम्।
- प्रष्टम् – प्रच्छ + तुमुन् (पूछने के लिए) प्रष्टव्यम्-प्रच्छ + तव्यम् (पूछने के योग्य)
- अशितस्य – अश् + क्तः षष्ठी विभक्ति. एकवचन। (मधे जाते हुए का)
- अवधार्यम् – अव + धृ + व्यत् (धारण करने योग्य)

परिशिष्ट

- अणिष्ठः – अणु + इष्ठ (सबसे छोटा)
इसका विपरीतार्थक शब्द
- गरिष्ठः – गुरु + इष्ठ (सबसे बड़ा, भारी)
इस प्रकार,
- उरु + इष्ठ = वरिष्ठ (सबसे ऊपर) बड़ा.
- युवन् + इष्ठ – कनिष्ठ (सबसे छोटा)
- प्रशस्य + इष्ठ – ज्येष्ठ (सबसे बड़ा)
- बल + इष्ठ = बलिष्ठ (सबसे बलवान्)
- प्रिय + इष्ठ – प्रेष्ठ (सबसे प्रिय)
- प्रशस्य + इष्ठ = श्रेष्ठ (सबसे उत्तर)